

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Tieles ondergang

Jong, A.F. de

Citation

Jong, A. F. de. (2024). Tieles ondergang. *Ntt Journal For Theology And The Study Of Religion*, 78(2), 100-110.
doi:10.5117/NTT2024.2.004.JONG

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4093632>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Tieles ondergang

Ab de Jong

Leiden University Centre for the Study of Religion

a.f.de.jong@hum.leidenuniv.nl

ORCID: 0000-0003-2774-3333

Abstract

Tiele's Demise

Building on the fascinating history of the Leiden chair in philosophy of religion that Wim Drees has recently published, this short note quickly delves into the history of its twin sister, the Leiden chair in the Study of Religion, whose 150th anniversary we hope to celebrate in 2027. This note attempts to understand the mutual limitations that the study of religion and philosophy of religion imposed on each other. Both fields had a huge price to pay: philosophy of religion became central in Dutch theology, but eventually disappeared, whereas the study of religion remained marginal but managed to survive.

Keywords: History of scholarship, study of religion, philosophy of religion, Leiden University

Als op een dag de geschiedenis van de Leidse academische (godsdienst) wijsbegeerte *buiten* de theologische faculteit geschreven zal worden, wat valt er dan te zeggen over het werk van de Leidse hoogleraar A.J. de Sopper (1875-1960)? De Sopper was in 1907 aan de Leidse theologische faculteit gepromoveerd (bij P.D. Chantepie de la Saussaye) op een proefschrift over David Hume. Na predikant te zijn geweest in o.a. Amsterdam werd hij in 1918 benoemd tot hoogleraar ethiek, encyclopedie en godsdienstfilosofie aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. In 1922 werd hij, tot ieders verbazing en nadrukkelijk tegen de zin van zijn onmiddellijke collega's, benoemd tot hoogleraar geschiedenis der wijsbegeerte, logica, metafysica en zielkunde aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte in Leiden. Datzelfde jaar hield hij zijn oratie en daarna werd het stil. Geen

enkele publicatie van zijn hand verscheen.¹ Het contrast met zijn voorganger, de beruchte proto-fascist, antisemiet, antidemocraat en vrouwenhater G.J.P.J. Bolland (1854-1922), kon haast niet groter zijn. Bolland zelf publiceerde aan de lopende band. Aangezien hij zich deskundig achtte op ieder denkbaar terrein kan het niet verwonderen dat hij ook colleges verzorgde op het terrein van de godsdienstwijsbegeerte. Die colleges werden postuum uitgegeven door een toegewijde discipel, de letterkundige en leraar G.W. Wolthuis.²

Wolthuis' verslag van Bolland's onderwijs in de godsdienstwijsbegeerte is grotendeels gebaseerd op het collegejaar 1920-1921, het een-na-laatste jaar waarin de godsdiensthistoricus W. Brede Kristensen verantwoordelijk was voor onderwijs in de godsdienstwijsbegeerte aan de theologische faculteit. Zijn leeropdracht werd bij koninklijk besluit in 1922 gewijzigd: de wijsbegeerte van de godsdienst verdween en werd vervangen door "fenomenologie van de godsdienst."³ Het is nauwelijks voor te stellen dat het chaotische antisemitische gebulder van Bolland en de ongetwijfeld extreem voorzichtige, historisch zeer precieze pogingen van Kristensen ook maar iets te zeggen over religie in hetzelfde Academieggebouw aan deels ongetwijfeld ook dezelfde studenten werden voorgehouden. Na zijn emeritaat begon De Sopper overigens weer te publiceren. Wat verscheen was bijzonder vroom⁴ en heeft nog het meeste verwantschap met de reformatorische wijsbegeerte.⁵

Bolland, De Sopper en Kristensen zijn op dit moment door vrijwel iedereen vergeten. Soms leven ze nog een beetje voort, vooral als karikatuur: de weerzinwekkende Bolland met zijn bizarre stijl, de teruggetrokken, zwijgende De Sopper die zo bang was voor tabaksrook dat hij de deur niet uit durfde, of de toch wat wereldvreemde Noorse godsdiensthistoricus Kristensen, wiens enige publicaties bestonden uit voordrachten die hij bij de KNAW had gehouden, met poëtische titels over de goddelijke heraut, de drievoet in

1 Zie voor dit alles Maarten J. Aalders, "Sopper, Arthur Joseph de," in *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 4 (Kampen: Kok, 1998), 402-405.

2 Gerard J.P.J. Bolland, *Wijsbegeerte van den godsdienst, bewerkt naar dictaten, geschriften en brieven door G.W. Wolthuis* (Leiden: A.H. Adriani, 1923).

3 Willem B. Drees, *Denken over geloven: Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023), 108.

4 Arthur Joseph de Sopper, *De grenzen der Openbaring* (Amsterdam: Holland Uitgeversmaatschappij, 1948); id., *Dwaalwegen. De mens in het materialistisch en in het vitalistisch naturalisme* (Den Haag: Voorhoeve, 1950).

5 Zie Ferdinand Sassen, "In memoriam Prof. Dr. A. J. de Sopper," *Tijdschrift voor Philosophie* 22 (1960): 477-480.

Delphi en de slangenstaf van Mozes.⁶ Voor ons zijn ze, zowel als geleerden uit een ver verleden als in hun karikaturale nagedachtenis, nuttig omdat ze het belangrijke feit onderstrepen dat wetenschappers mensen zijn en het hele spectrum aan menselijke deugden en zwaktes (kunnen) vertonen. Daarnaast laten ze zien dat leeropdracht en de daadwerkelijke invulling van een leeropdracht niet noodzakelijkerwijze met elkaar overeenkomen en dat belangrijke impulsen voor vakgebieden uit kunnen gaan van geleerden die niet voor het betreffende vakgebied zijn aangesteld.

Wim Drees heeft met *Een beetje geloven* een interessant experiment uitgevoerd, namelijk een geschiedenis van een leerstoel. Daarvan ken ik eigenlijk geen andere voorbeelden. Geïnspireerd door zijn visie op de Leidse godsdienstwijsbegeerte had ik me voorgenomen op gepast kleinere schaal een geschiedenis van de Leidse leerstoel Godsdienstwetenschap te schetsen, maar waar de leerstoel Godsdienstwijsbegeerte, ondanks de zeer verschillende invulling die er door de individuele hoogleraren aan gegeven werd, toch een redelijk coherent patroon laat zien, is de geschiedenis van de leerstoel Godsdienstwetenschap er een van grote breuken en lange periodes van stagnatie. In deze bijdrage, gestimuleerd door het boek van Wim Drees, wil ik proberen na te gaan waarom dat het geval zou kunnen zijn.⁷

In de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 werden de vier theologische faculteiten in Nederland (Leiden, Utrecht, Groningen en Amsterdam) omgevormd naar het model van de *duplex ordo*.⁸ Deze “dubbele structuur” bestond erin dat een onderscheid gemaakt werd tussen een vermeend “neutraal/wetenschappelijk” curriculum, verzorgd door hoogleraren aan wie geen confessionele eisen mochten worden gesteld en een “kerkelijk” curriculum dat verzorgd werd door hoogleraren die door de kerk werden voorgedragen. In deze dubbele structuur zat een zekere hiërarchie, in die zin dat het staatscurriculum tenminste deels moest zijn afgerond voordat studenten tot het kerkelijk curriculum konden worden toegelaten. Kerkelijk

6 Voor Bolland, zie Willem Otterspeer, *Bolland: Een biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995); voor De Sopper, zie hierboven; voor Kristensen zie Bjarne Kristensen, *Herinneringen. 1921-1950* (Arnhem: in eigen beheer, 2011 (derde editie).

7 Deze bijdrage borduurt voort op Albert de Jong, “The Fading of Philosophy from the Study of Religion,” in *Science, Religion, the Humanities and Hope: Essays in Honour of Willem B. Drees*, red. Anne Runehov & Michael Fuller (Cham: Springer, 2024), 217-230.

8 Arie L. Molendijk, *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands* (Leiden: Brill, 2005); id., *Protestant Theology and Modernity in the Nineteenth-Century Netherlands* (Oxford: Oxford University Press, 2022), 155-178.

hoogleraren mochten geen examens afnemen in de “staatsvakken” en konden ook geen bestuurlijke taken binnen de universiteit vervullen.⁹

De twee leerstoelen die de hervorming van de theologische faculteiten het meest concreet gestalte moesten geven waren de leerstoel Godsdienstwetenschap (oorspronkelijk: Geschiedenis der godsdiensten in het algemeen) en de leerstoel Godsdienstwijsbegeerte. De meer historisch georiënteerde leerstoelen (Oude Testament, Nieuwe Testament, Kerkgeschiedenis) hadden zich al lang voor 1877 tenminste nominaal gecommitteerd aan algemeen geaccepteerde historische, literaire en filologische methoden. Voor hen was de enige verandering de scheiding tussen Bijbelwetenschap en Bijbelse theologie en die tussen Geschiedenis van het christendom en de meer confessioneel ingestoken geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk, waarvan de laatste van beide twee paren eindigden aan de andere kant van de *duplex ordo*. De taak van de Godsdienstwetenschap was die van het bestuderen van religie als een cultureel verschijnsel en deze nieuwe wetenschap verving tot op zekere hoogte het eerdere onderwijs in de natuurlijke theologie. De uitdaging voor de godsdienstwijsbegeerte was groter: zij moest de dogmatiek uit de wetenschappelijke theologie verbannen. Het gaat er nu niet om of deze op zich loffelijke idealen ook daadwerkelijk bereikt werden. Dat is vrijwel zeker niet het geval (en niet alleen *de facto*, maar ook niet als een “ervaren werkelijkheid” onder de beoefenaren van deze vakgebieden). Het gaat nu om het principe zelf. Het punt dat ik zou willen maken is dat de (vergelijkende) godsdienstwetenschap de ene kans die ze had om zich te ontwikkelen tot een centrale discipline binnen de geesteswetenschappen als geheel heeft verspeeld door haar oorspronkelijke ideaal (de studie van religie als verschijnsel, in principe door de bestudering van alle historische religies van de mensheid) van meet af aan te verraden.

We naderen een belangrijk jubileum: in 2027 vieren we 150 jaar godsdienstwetenschap in Leiden. Daarmee doen we net alsof we 150 jaar godsdienstwetenschap in de wereld vieren, maar dat is niet helemaal juist. In 2023 vonden in Genève al allerlei activiteiten plaats rond de eerste leerstoel godsdienstwetenschap ter wereld, die in 1873 in Genève werd ingesteld en wel in de nieuwe afdeling Sociale Wetenschappen van de Letterenfakulteit,

9 De lijst “staatshoogleraren” aan de Theologische Faculteit Leiden die rector magnificus waren van de Leidse Universiteit sinds de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 is indrukwekkend (al was het rectoraat oorspronkelijk een min of meer roulerende taak die voor een jaar werd vervuld): J.H. Scholten (1876-1877); C.P. Tiele (1892-1893); F. Pijper (1911-1912); B.D. Eerdmans (1912-1913); W. Brede Kristensen (1915-1916); J.N. Bakhuizen van den Brink (1954-1955); P.A.H. de Boer (1956-1957); G. Sevenster (1961-1962); K.A.H. Hidding (1966-1967); L. Leertouwer (1991-1997).

niet in de Theologische Faculteit. De leerstoel droeg de naam “Geschiedenis van de godsdiensten en de studie van sociale systemen” en de eerste twee bekleders van de leerstoel, Théophile Droz en Ernest Stroehlin hebben—het moet gezegd—geen enkele bijdrage aan de godsdienstwetenschap het licht doen zien tijdens hun professoraat. Droz was een letterkundige met grote verdiensten op het terrein van de Franse literatuurgeschiedenis. Stroehlin was expliciet een apologeet van het protestante christendom en een kenner van de kerkgeschiedenis die geen enkele publicatie over godsdienstwetenschap op zijn naam heeft staan. Toen hij zijn leerstoel opgaf werd die een speelbal tussen faculteiten, wensen en bedoelingen en mede daardoor heeft het experiment in Genève nooit dezelfde impact gehad als het experiment in Nederland, te beginnen in Leiden.¹⁰

De Leidse zaak werd daarbij goed gediend door de eerste hoogleraar Geschiedenis der godsdiensten in het algemeen, Cornelis Petrus Tiele, wiens benoeming in 1877 over drie jaar hopelijk groots gevierd zal worden. Tiele was een bevoegen wetenschapper die veel voor elkaar gekregen heeft en van wiens persoonlijke kwaliteiten door de meeste tijdgenoten ook hoog werd opgegeven.¹¹ Toch geeft zijn werk vaak een sterk agonistische indruk en stak hij veel tijd in het cultiveren van zijn eigen reputatie. Vaak ging dat ten koste van zijn collega's, ook zijn rechtstreekse collega's in Leiden. Het trieste dieptepunt van deze toch wat agressieve wetenschapshouding is zonder twijfel het artikel “Eenige woorden ter inleiding van den nieuwen cursus over de wijsbegeerte van den godsdienst,” dat de schriftelijke versie was van een voordracht voor studenten ter gelegenheid van het feit dat Tiele de taak van het onderwijs in de godsdienstfilosofie had overgenomen van de hoogleraar J.H. Gunning.¹² Gunning had het er ook wel naar gemaakt, want hij was niet alleen niet in staat, maar ook niet bereid om de grenzen van de *duplex ordo* in acht te nemen en eiste vrij hardop het recht op om godsdienstwijsbegeerte te grondvesten in een expliciet religieuze interpretatie van de werkelijkheid. Hij meende dat dat kon omdat hij niet de belangen van een specifieke confessie als uitgangspunt nam, maar die van

10 Philippe Borgeaud, “L’histoire des religions à Genève, origines et métamorphoses,” *ASDIWAL* 1 (2006): 13-22.

11 Lammert Leertouwer, “C.P. Tiele’s Strategy of Conquest,” in *Leiden Oriental Connections, 1850-1940*, red. Willem Otterspeer (Leiden: Brill, 1989), 156-157.

12 Cornelis Petrus Tiele, “Eenige woorden ter inleiding van den nieuwen cursus over de Wijsbegeerte van den Godsdienst,” *Theologisch Tijdschrift* 26 (1892): 1-9; Drees, *Denken over geloven*, 81-82.

“religie zelf.”¹³ Uiteindelijk moest hij toegeven dat wat hij wilde niet kon en gaf hij op, wat leidde tot hilariteit bij Tiele, die in het voornoemde artikel de studenten voorhield dat zijn gehele carrière in het teken had gestaan van het bestrijden “van de denkbeelden, hier weder door Prof. Gunning geuit.”¹⁴

Tiele had reden om zichzelf zo’n prominente rol in de wetenschapsgeschiedenis toe te dichten. Hij had een missie, een “strategy of conquest” in de woorden van Lammert Leertouwer en hij zag vanaf zijn benoeming die missie, van een godsdienstwetenschappelijke theologie, in ieder geval in potentie gestalte krijgen. Uiteindelijk bleek dat een fatale misrekening te zijn. Wie Tiele’s algemene werken over godsdienstwetenschap leest wordt nog steeds getroffen door hoe modern en hoe relevant veel van zijn principiële posities waren.¹⁵ Maar in zijn visie op de godsdienstwetenschap—en daarmee in de ontwikkeling van die discipline min of meer tot de dag van vandaag—zat vanaf het begin een fatale fout en er was een tweede fatale misrekening die ertoe zou leiden dat Tiele’s agenda vooral in Leiden uiteindelijk op niets uitliep.

Laten we beginnen met de weeffout. Vanaf het begin van de godsdienstwetenschap, bij F. Max Müller en bij Tiele, was deze discipline—die beoogde (en beweerde) religie te bestuderen als een onderdeel van menselijke cultuur—gebonden aan de afspraak dat zij zich met alle religies van de wereld en uit de geschiedenis zou (mogen) bezighouden, behalve met het christendom en het jodendom. Het christendom was nominaal uitgezonderd omdat het al in handen was van alle andere leerstoelen aan de theologische faculteit, maar belangrijker vermoedelijk omdat het gold als onvergelijkbaar.¹⁶ Voor de studie van het jodendom na het jaar 135 was aan de theologische faculteiten in het geheel geen plaats. Dat werd eigenlijk belegd bij de Letterenfakulteit. Hiermee werd het jodendom gereduceerd tot een letterkundig en historisch onderwerp, maar niet een onderwerp voor theologen. Ik kan geen enkele andere achtergrond bedenken voor deze verbijsterende stilzwijgende

13 Johannes Hermanus Gunning, *De wijsbegeerte van den godsdienst uit het beginsel van het geloof der gemeente* (Utrecht: Breijer, 1889); zie Drees, *Denken over geloven*, 67-73.

14 Drees, *Denken over geloven*, 81.

15 De meeste collega’s hebben sterk gehamerd op Tiele’s evolutionisme en zijn wanhopige zoektocht naar wetmatigheden, die alle heel gedateerd overkomen. Maar hij is op zijn best als hij zijn visie op de wetenschappelijke bestudering van religie uiteenzet, zoals in de Nederlandse versie van zijn Gifford lectures: Cornelis Petrus Tiele, *Inleiding tot de godsdienstwetenschap: Gifford-lezingen gehouden in de Universiteit van Edinburgh* (Amsterdam: P.N. van Kampen, 1897-1899).

16 Sigurd Hjelde, *Die Religionswissenschaft und das Christentum* (Leiden: Brill, 1993), 129-169.

afpraak dan een dooretterende vervangingstheologie. Daarom noem ik dit altijd de erfzonde van de academische theologie.¹⁷ Maar ook voor de godsdienstwetenschap had dit dramatische gevolgen.

Er is namelijk een punt waarop godsdienstwetenschappers in theorie altijd trots zouden kunnen zijn en dat is de consequente afwijzing van canoniciteit in de selectie van hun onderwerpen.¹⁸ Vanaf het begin was duidelijk dat de godsdienstwetenschap zich in principe moest bezighouden met alle religies van de wereld en dat zij niet kon berusten in de selectie van een aantal markante voorbeelden. Dit was een enorm belangrijk punt dat zich gemakkelijk laat verhelderen door te kijken naar de academische zusjes van de godsdienstwetenschap, de disciplines die andere kernverschijnselen van menselijke cultuur, creativiteit en samenleving bestuderen.¹⁹

De meeste programma's muziekwetenschap beperkten hun onderwijs tot *westerse, klassieke* muziek, zeg maar van Gregoriaans tot Stockhausen. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor literatuurwetenschap en kunstgeschiedenis. Ook al is er in sommige van deze programma's belangstelling voor manifestaties van muziek, literatuur en kunst *buiten* de Europese/westerse canon, om dit te accommoderen worden meestal aparte vakken aangeboden ("etnomusicologie"; "world art"; "world literature," etc.). Die vakken zijn per definitie optioneel en vormen nooit de kern van het programma. De kwaliteit van die programma's is over het algemeen uitstekend, maar het is moeilijk je aan de indruk te onttrekken dat studenten er weinig leren over "muziek," "kunst" en "literatuur" als categorie. De categorie wordt geïllustreerd door de canon, ook nu nog na een aantal decennia "critical theory." Dat is ook precies de reden waarom deze gebieden begin negentiende eeuw—in een kenmerkende combinatie van de terugkeer van de natiestaat met het nieuwe Duitse Bildungsideaal—tot bloei kwamen. Ze hadden tot taak "cultuur" voor de nieuwe natie(staat) te definiëren. Eenzelfde lot was de geschiedwetenschap en de archeologie beschoren.²⁰

17 Albert de Jong, "The Eclipse of Geo Widengren in the Study of Iranian Religions," in *The Legacy, Life and Work of Geo Widengren and the Study of the History of Religions after World War II*, red. Göran Larsson (Leiden: Brill, 2022), 96-98.

18 Die canoniciteit is er uiteraard *wel* in de afbakening van het "onderwerp" van de godsdienstwetenschap als geheel, namelijk "religie." Dit vertoont zich vooral in de lange (en vruchteloze) discussie over de afbakening tussen "religie" en "magie"; zie Wouter J. Hanegraaff, "Reconstructing 'Religion' from the Bottom Up," *Numen* 63 (2016): 576-605.

19 Wat hieronder over de geesteswetenschappen gezegd wordt geldt overigens evenzeer voor de sociale wetenschappen, die ook permanent de studie van de westerse samenleving, psychologie/cognitie, economie, bestuur etc. verwarren met universeel geldige normen.

20 David R. Shumway, "Nationalist Knowledge: The Humanities and Nationality," *Poetics Today* 19 (1998): 357-373; Sheldon Pollock, *The Language of the God in the World of Men: Sanskrit*,

Binnen dit palet waren religiewetenschap en wijsbegeerte buitenbeentjes, maar om verschillende redenen. Wijsbegeerte is uniek in het hele bestel omdat ze voornamelijk zichzelf tot object heeft.²¹ Religiewetenschap is uniek, omdat ze de taak om “religie” te definiëren voor de moderne natiestaat nooit op zich kon nemen, omdat dat nu eenmaal al de taak van de theologie was. Als het klopt dat de taalwetenschap zich eind negentiende eeuw definitief ontworstelde aan de filologie (en daarmee aan de samenhang tussen taal en literatuur),²² dan lijkt religiewetenschap nog het meest op taalwetenschap. Maar de keuze, opgelegd of zelfverkozen, om “religie” te bestuderen met uitsluiting van christendom en jodendom maakte het feitelijk onmogelijk om dit met gezag te doen. En gezag is precies waar het de godsdienstwetenschap altijd aan ontbroken heeft. Hierom is het ook altijd zo makkelijk om Tiele en vele andere Nederlandse godsdienstwetenschappers te “ontmaskeren” als verkapte protestantse theologen en daarmee de essentiële kern in ieder geval van Tieles visie te vergeten.²³

Voor we daaraan toekomen eerst het tweede falen van Tiele. Dat was meer een persoonlijk falen: Tiele had eigenlijk geen leerlingen. Studenten vonden zijn onderwijs onaantrekkelijk en hij heeft daarom nooit gezorgd voor *Nachwuchs*.²⁴ Voor zover hij navolging vond was dat op het terrein van zijn belangstelling voor het zoroastrisme.²⁵ Ook Tieles opvolger, William Brede Kristensen, is eigenlijk niet in zijn spoor verder gegaan. Als de uiteindelijke afweging gemaakt zal worden zal blijken, denk ik, dat er een heldere lijn is van Pierre Daniel Chantepie de la Saussaye via Kristensen naar Gerardus van der Leeuw en dat Tiele als een eenling achterblijft.²⁶ Dat heeft grote gevolgen gehad voor de discipline.

Culture, and Power in Premodern India (Berkeley: University of California Press, 2006); Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970* (Princeton: Princeton University Press, 1996); James Turner, *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2014).

21 Filosofie is bovendien nog canonieker dan de andere geesteswetenschappen, al heeft zich binnen de filosofie, naar het model van etnomusicologie etc. uiteindelijk een (optioneel) “global/comparative” filosofieprogramma ontwikkeld.

22 Turner, *Philology*, 236-253.

23 Jan G. Platvoet, “Close Harmonies: The Science of Religion in Dutch *Duplex Ordo* Theology, 1860-1960,” *Numen* 45 (1998): 115-162.

24 Molendijk, *Emergence of the Science of Religion*, 25-26.

25 Tiele was van bepalend belang voor de vorming van Edvard Lehmann, wiens *Zarathustra: En bog om Persernes gamle tro* (Kopenhagen: Det Schutbotheske Forlag, 1899-1902) tot ver buiten Denemarken gretig gelezen werd.

26 Deze lijn eindigt ook bij Van der Leeuw, die net als Tiele niet geliefd was onder de studenten en geen echte leerlingen had.

De zegetocht van de godsdienstwetenschap in Leiden werd abrupt beëindigd met de benoeming van Hendrik Kraemer op de leerstoel Godsdienstgeschiedenis en Godsdienstfenomenologie in 1937. In zijn oratie van dat jaar sprak Kraemer de studenten Godgeleerdheid als volgt toe:

Waarachtige theologie is getuigen van de werkelijkheid Gods, de werkelijkheid van den mensch, de werkelijkheid der wereld, en hoe deze drie werkelijkheden op elkaar betrokken zijn. ... Dit kan slechts wanneer onze cardinale levensdaad is de resolute overgave aan Christus en Zijn Zaak in deze wereld, en wanneer daardoor de drang geboren wordt om in vrijheid des geestes en open waarheidszin het godsdienstige leven der menschheid en Gods handelen daarmee te doordenken en te trachten te verstaan. Het zal mij een groot voorrecht zijn om U naar de mate mijner krachten tot voorlichting en hulp te dienen bij het vinden van deze weg.²⁷

Dit was het definitieve failliet van Tielse veroveringsstrategie en in conventionele narratieven over de ontwikkeling van de godsdienstwetenschap in Nederland wordt dan ook snel van Leiden overgesprongen naar Groningen en wel naar Gerardus van der Leeuw. Er zijn allerlei redenen om vraagtekens bij dat narratief te plaatsen, maar dat gaat de taak van deze bijdrage verre te buiten.

Als het zo is dat de godsdienstwetenschap in Leiden een stille dood stierf in de jaren dertig, dan geldt het tegenovergestelde eigenlijk voor de godsdienstwijsbegeerte. Dat laat het boek van Wim Drees overtuigend zien. Godsdienstwijsbegeerte verwierf een centrale plek in de theologische faculteit(en), terwijl godsdienstwetenschap altijd een marginale rol in diezelfde faculteiten heeft gespeeld. Voor dit succes, voor die centrale rol, betaalde de godsdienstwijsbegeerte een hoge prijs.

De godsdienstwijsbegeerte was kortstondig belegd bij de Leidse hoogleraren godsdienstwetenschap, namelijk bij Tiele en Kristensen. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ze daar niet veel van gemaakt hebben. In de carrière van Kristensen is dat ook helder, zoals we al hebben gezien: in 1922 wordt zijn leeropdracht bij koninklijk besluit gewijzigd. De godsdienstwijsbegeerte wordt vervangen door de godsdienstfenomenologie (een concept, zeker toen, zonder enige inhoud). Godsdienstwijsbegeerte viel toe aan K.H. Roessingh, die helaas heel jong overleed.

²⁷ Hendrik Kraemer, *De wortelen van het syncretisme* (Universiteit Leiden; 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1937), 27-28.

Dit alles had voor beide disciplines grote gevolgen. Aan de godsdienstwetenschappelijke kant, die mij het meest vertrouwd is, leidde het tot de opkomst van de godsdienstfenomenologie, die wijsgerig van zeer licht gewicht zou blijken te zijn en uiteindelijk vervangen werd door een evenzeer filosofearme discipline die zichzelf meest “method & theory in the study of religion” noemt. Aan de godsdienstwijsgerige kant leidde het eigenlijk tot een verenging van het potentieel van de godsdienstwijsbegeerte: van een discipline die “religie” onder de loep zou moeten nemen ontwikkelde de godsdienstfilosofie zich tot een discipline die zich geheel en al beperkte tot het christendom en het jodendom en op basis daarvan uitspraken meent te kunnen doen over het verschijnsel religie en de studie daarvan.

Het resultaat is voor beide disciplines ontnuchterend. Misschien geldt voor beide wel wat ik in ieder geval altijd zal volhouden voor de godsdienstwetenschap: in de Nederlandse context waren de *duplex ordo* faculteiten Godgeleerdheid de enige plek waar de godsdienstwetenschap zich kon ontwikkelen. Tegelijkertijd waren die faculteiten de belangrijkste reden waarom de godsdienstwetenschap zich niet kon *ontwikkelen*.

Bibliografie

- Aalders, Maarten J. “Sopper, Arthur Joseph de.” In *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 4, geredigeerd door D. Nauta, A. de Groot, O. de Jong, G.H. Posthumus Meyes, J. van den Berg, en F.R.J., Knetsch, 402-405. Kampen: Kok, 1998.
- Bolland, Gerard J.P.J. *Wijsbegeerte van den godsdienst, bewerkt naar dictaten, geschriften en brieven door G.W. Wolthuis*. Leiden: A.H. Adriani, 1923.
- Borgeaud, Philippe. “L’histoire des religions à Genève, origines et métamorphoses.” *ASDIWAL* 1 (2006): 13-22.
- Drees, Willem B. *Denken over geloven: Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.
- Gunning, Johannes Hermanus. *De wijsbegeerte van den godsdienst uit het beginsel van het geloof der gemeente*. Utrecht: Breijer, 1889.
- Hanegraaff, Wouter J. “Reconstructing ‘Religion’ from the Bottom Up.” *Numen* 63 (2016): 576-605.
- Hjelde, Sigurd. *Die Religionswissenschaft und das Christentum*. Leiden: Brill, 1993.
- de Jong, Albert. “The Eclipse of Geo Widengren in the Study of Religion.” In *The Legacy, Life and Work of Geo Widengren and the Study of the History of Religions after World War II*, geredigeerd door Göran Larsson, 89-124. Leiden: Brill, 2022.

- Jong de, Albert. "The Fading of Philosophy from the Study of Religion." In *Science, Religion, the Humanities and Hope: Essays in Honour of Willem B. Drees*, geredigeerd door Anne Runehov and Michael Fuller, 217-230. Cham: Springer, 2024.
- Kraemer, Hendrik. *De wortelen van het syncretisme*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1937.
- Kristensen, Bjarne. *Herinneringen: 1921-1950*. Arnhem: in eigen beheer, 2011 (derde druk).
- Leertouwer, Lammert. "C.P. Tiele's Strategy of Conquest." In *Leiden Oriental Connections, 1850-1940*, geredigeerd door Willem Otterspeer, 153-167. Leiden: Brill, 1989.
- Lehmann, Edvard. *Zarathustra: En bog om Persernes gamle tro*. Kopenhagen: Det Schutbotheske Forlag, 1899-1902.
- Marchand, Suzanne L. *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Molendijk, Arie L. *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands*. Leiden: Brill, 2005.
- Molendijk, Arie L. *Protestant Theology and Modernity in the Nineteenth-Century Netherlands*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Otterspeer, Willem. *Bolland: Een biografie*. Amsterdam: Bert Bakker, 1995.
- Platvoet, Jan G. "Close Harmonies: The Science of Religion in Dutch *Duplex Ordo* Theology, 1860-1960." *Numen* 45 (1998): 115-162.
- Pollock, Sheldon. *The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in premodern India*. Berkeley: University of California Press, 2006.
- Sassen, Ferdinand. "In memoriam prof.dr. A. J. de Sopper." *Tijdschrift voor Philosophie* 22 (1960): 477-480.
- Shumway, David R. "Nationalist Knowledges: The Humanities and Nationality." *Poetics Today* 19 (1998): 357-373.
- Sopper, Arthur Joseph de. *De grenzen der Openbaring*. Amsterdam: Holland Uitgeversmaatschappij, 1948.
- Sopper, Arthur Joseph de. *Dwaalwegen: De mens in het materialistisch en in het vitalistisch naturalisme*. Den Haag: Voorhoeve, 1950.
- Tiele, Cornelis Petrus. "Enige woorden ter inleiding van den nieuwen cursus over de Wijsbegeerte van den Godsdienst." *Theologisch tijdschrift* 26 (1892): 1-9.
- Tiele, Cornelis Petrus. *Inleiding tot de Godsdienstwetenschap: Gifford-lezingen gehouden in de Universiteit van Edinburgh*. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1897-1899.
- Turner, James. *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities*. Princeton: Princeton University Press, 2014.